

بررسی بهره و ربا از دیدگاه مدیریت مالی

مدیران مالی موسسات کشورهای اسلامی با معضل بزرگی روبه‌رو هستند، بدین معنی که با توجه به تحریم ربا در اسلام، چگونه می‌توان تامین مالی را به شکلی بهینه انجام داد؟

مهران جوادپور

دانشجوی دوره دکتری رشته مدیریت بازرگانی (گرایش مالی و حسابداری)

چکیده

تحریم ربا در شرع مقدس اسلام و چگونگی تامین منابع مالی موسسات اسلامی یکی از بحث انگیزترین مباحث اقتصادی - مالی کشورهای اسلامی در دنیای کنونی است. مدیریت اسلامی باید به گونه‌ای عمل کند که ضمن به حداکثر رساندن ارزش شرکت،

از احکام شرع نیز کاملاً پیروی کند. این مقاله با هدف حل این معضل به نگارش درآمده است. در این مقاله ضمن بررسی ربا از دیدگاههای مختلف و ادیان الهی، بویژه دین مبین اسلام، تفاوت ماهوی پول در دنیای کنونی و دنیای قدیم مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

مقدمه

پس از انقلاب صنعتی دنیا شاهد پیشرفت روزافزون شرکتها و گسترش آنها بود. گستردگی شرکتها، موجب شد مدیریت از مالکیت جدا شود و به عنوان یک رشته تخصصی خودنمایی کند. برای اداره صحیح

یک شرکت باید جنبه‌های مختلف مدیریت مورد توجه قرار گیرد. مدیریت مالی یکی از جنبه‌های مهم و حیاتی مدیریت شرکت به‌شمار می‌رود. در واقع تصمیم‌گیری در مورد شریان حیاتی یک سازمان، که عبارت است از جریان نقدی، در حیطه مسئولیت مدیریت مالی سازمان است. تصمیم‌گیری در

مورد چگونگی تامین مالی و همچنین سرمایه‌گذاری منابع به‌دست آمده در داراییهای شرکت، همه از وظایف مدیریت مالی است.

دنیای اقتصادی کنونی به گونه‌ای است که تصمیم در مورد تامین مالی شرکتها براساس هزینه سرمایه صورت می‌گیرد.

و وام وجود ندارد و مبادله کالا به کالا صورت می‌گیرد.

تاریخچه ربا

ربا در قرض و معامله سابقه طولانی دارد. ویل دورانت (Will Dorant) حکایت از لوحه‌های گلی به دست آمده از چهار هزار سال پیش می‌کند که بر آنها آیین وام گرفتن و منظور کردن سود سالانه‌ای معادل ۱۵ تا ۳۳ درصد به خط سومری درج شده است. چون در آن دوران پول به وفور میان مردم رایج نبوده، معاملات به شکل کالا به کالا صورت می‌گرفته است از این رو ربا از خود کالا دریافت می‌شده است. ویل دورانت به استاد مدارک به دست آمده می‌گوید که در بابل قبل از میلاد صرافخانه وجود نداشته است اما متمولان، ثروتمندان و همچنین کاهنان طلا و نقره را به شکل قرض ربوی به مردم وام می‌دادند و چنانچه وام گیرنده از بازپرداخت وام استنکاف می‌ورزید، فرزندش گروگان گرفته می‌شد.^۴

از هفتصدسال قبل از میلاد در آتن بانکداری رواج داشته است و برخی از مردم آن در قرن پنجم میلادی پول اضافی خود را به بهره‌ای بین ۱۶ تا ۱۸ درصد وام می‌دادند و برخی از مردم، رباخواری را جرم می‌پنداشتند و صرافان پولهای مردم را به امانت می‌گرفتند و به نرخ ۱۲ تا ۳۰ درصد به تجار قرض می‌دادند.^۵

منتسکیو (Montesquieu) معتقد است که برای رواج تجارت باید پول دارای منفعت باشد وگرنه رکود حاکم می‌گردد و بدین ترتیب برای رهایی از رکود ربا رواج پیدا می‌کند.

در زمان نزول قرآن، مکه مرکز تجارت عربستان بوده و دادوستد با خارج از کشور از جمله یمن، شام و حبشه بسیار رواج داشته است. از آنجا که برای رونق تجارت منابع مالی هنگفتی نیاز است، وام دهندگانی وجود داشته تا با دادن قرض رونق تجارت

مقاله با استناد به مطالب مقاله، تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری صورت خواهد گرفت. در این بخش تفاوت‌های ماهیت پول در دنیای کنونی و دنیای باستان و همچنین مشکلات فرا راه بانکداری اسلامی را خواهیم شکافت.

تعریف بهره و ربا

از آنجا که اکثر مقالات و کتابها، بهره و ربا را به یک معنی آورده‌اند، ما نیز در این مقاله این دو واژه را به یک معنی به کار خواهیم برد.^۱

معنی ربا را از دو بعد بررسی می‌کنیم؛ یکی معنی لغوی و دیگری معنی اصطلاحی؛ ربا در لغت عبارت است از "سود یا ربیحه که داین از مدیون می‌ستاند"^۲ به تعبیری دیگر ربا در لغت یک نوع مبلغ زیاده و اضافی است که در اموال و ثروت به وجود می‌آید. راغب اصفهانی در تعریف ربا می‌گوید: "ربا افزایش سرمایه است، اما در شرع اسلام به معنی یک نوع بخصوص اضافی از سرمایه است نه مطلق افزایش."^۳ واژه ربا از ریشه فعل "رَبَّئْتُ" گرفته شده و دلالت به نوعی برآمدگی و تورم مالی انسان دارد که از مجرای سرمایه به دست آمده است.

ربا در اصطلاح فقهی به ربای قرضی و ربای معاملی تقسیم می‌شود. ربای قرضی زمانی به وقوع می‌پیوندد که کسی جنسی یا پولی را به شخص دیگری قرض بدهد و در مقابل این قرض، سودی بگیرد. به عبارت دیگر در ربای قرضی، وام دهنده چیزی بیش از وام پرداختی، از وام گیرنده دریافت می‌کند؛ در این نوع ربا لازم نیست منفعت حاصل از جنس همان کالا (یا پول) باشد که به قرض داده شده است. ربای معاملی زمانی به وقوع می‌پیوندد که وام دهنده کالایی را به مثل خودش ولی با زیاده معامله کند. بنابراین در ربای معاملی قرض

همچنین نرخ بهره، اساس و پایه محاسبه هزینه سرمایه برخی از اقلام منابع مالی به‌شمار می‌رود. بنابراین مدیران مالی موسسات کشورهای اسلامی با معضل بزرگی روبه‌رو هستند، بدین معنی که با

توجه به تحریم ربا در اسلام، چگونه می‌توان تامین مالی را به شکلی بهینه انجام داد؟ و چگونه می‌توان وارد دنیای تجارت شد؟

این طور به نظر می‌رسد که مشکل اصلی در این

زمینه عبارت است از بی‌توجهی به ماهیت پول مورد استفاده در دنیای کنونی و پولی که در دنیای قدیم مورد استفاده قرار می‌گرفته است. به منظور پاسخ به سوالات پیشگفته این مقاله تهیه و تنظیم شده است. ابتدا در بخش اول به تعریف بهره و ربا خواهیم پرداخت. در این قسمت تعریف ربا از نظر لغوی و اصطلاحی مورد توجه قرار خواهد گرفت. سپس تاریخچه ربا را بررسی خواهیم کرد. در این بخش به زمانهای بسیار دور برمی‌گردیم و تاریخچه‌ای کوتاه از ربا و رباخواری را مرور می‌کنیم. پس از آن دیدگاههای اندیشمندان مختلف را در مورد ربا و رباخواری مورد بررسی قرار می‌دهیم. در این قسمت با استناد به آیات قرآن کریم و همچنین روایات به‌جا مانده از پیغمبر اسلام (ص) و ائمه معصوم، بر تحریم ربا صحه می‌گذاریم.

از آنجا که بانک یکی از واسطه‌های مالی به‌شمار می‌رود و منبعی برای تامین مالی شرکتها قلمداد می‌شود بانکداری بدون ربا را به عنوان مبحث بعدی دنبال می‌کنیم و سابقه بانکداری بدون ربا و همچنین بانکداری اسلامی در دنیای کنونی را بررسی و تحلیل می‌کنیم. تجربه‌ها و عملکردهای بانکهای بین‌المللی در این بخش مورد توجه قرار خواهد گرفت. بالاخره در بخش نهایی

را بیشتر کنند، و از این راه، بهره‌ای کسب نمایند؛ بنابراین رباخواری در آن زمان نیز رونق داشته است. در قرآن کریم آیات بسیاری در خصوص تحریم ربا وجود دارد که خود حاکی از وجود رباخواری در آن زمان است؛ که در جای خود به آیات مربوط به آن اشاره خواهیم کرد.

بررسی دیدگاه‌های مختلف در مورد ربا
از آنجا که ربا و رباخواری سابقه‌ای طولانی دارد، صاحب‌نظران زیادی در مورد آن به بحث پرداخته‌اند. ارسطو معتقد است که پول، پول نمی‌زاید و گرفتن مبلغی بیش از اصل وام، عمل پسندیده و صحیحی نیست. براساس نوشته‌های ویل دورانت در قرن پنجم میلادی گروهی از مردم آتن رباخواری را جرم تلقی می‌کردند و پول اضافی خود را بدون بهره به دوستان خود وام می‌دادند و منتسکیو نیز مردم جوامع آن زمان را به دو دسته رباخوار و گیرنده وام ربوی تقسیم می‌کند و از نوشته‌های او چنین برمی‌آید که رباخواری در بین بسیاری از مردم آن زمان مذموم شمرده می‌شده است. اگر از بحث در مورد دیدگاه‌های ادیان الهی صرف‌نظر کنیم، و آن را به بخش بعدی مقاله موکول نماییم، در مورد بهره به دیدگاه‌های کلاسیکها و نئوکلاسیکها و کینز می‌رسیم.

کلاسیکها معتقدند که درآمد چهار گروه مولد در اقتصاد جامعه به شکل دستمزد، اجاره، بهره و سود متجلی می‌گردد. کارگر به ازای انجام کار، دستمزد دریافت می‌کند؛ صاحب زمین به ازای کرایه دادن مایملک خود، اجاره دریافت می‌کند؛ صاحب سرمایه به ازای وام دادن سرمایه خود بهره دریافت می‌کند؛ و بالاخره مدیر به ازای انجام کار مدیریتی، سود دریافت می‌کند. بهره عبارت است از یک نرخ ثابت از پیش تعیین شده روی وام، اما سود نرخ ثابت از پیش تعیین شده‌ای ندارد و احتمال بروز نوسان در عایدی وجود دارد. از این رو در

این مبحث منظور از بهره همان رباست. طبق تعریف پیشگفته، بهره جریان درآمدی حاصل از سرمایه است که به شکلی ثابت پرداخت می‌گردد اما سود حاصل به کارگیری سرمایه و تقسیم عایدی آن است.

از نظر کلاسیکها، نرخ بهره عامل متعادل کننده تقاضای سرمایه‌گذاری و پس‌انداز است. به عبارت دیگر سرمایه‌گذاری تابع غیرمستقیم نرخ بهره و پس‌انداز تابع مستقیم نرخ بهره است. نئوکلاسیکها معتقدند بهره بهای پرداختی بابت استفاده از سرمایه در بازار است و نرخ بهره، آن نرخ است که تقاضای کل سرمایه در بازار را با موجودی سرمایه آماده عرضه مساوی می‌کند. بنابراین از نظر کلاسیکها و نئوکلاسیکها بهره مکانیزم متعادل‌کننده سرمایه و پس‌انداز است.

به اعتقاد کینز (Kinz)، تقاضا برای پول از سه انگیزه نشأت می‌گیرد:

● انگیزه معاملاتی - اشخاص و موسسات جهت معاملات جاری خود احتیاج به پول نقد دارند. همین احتیاج به پول نقد بخشی از تقاضای پول را تشکیل می‌دهد. انگیزه معاملاتی پول تابع مستقیم درآمد ملی است.

● انگیزه احتیاطی - احتمال بروز رخدادهای غیرمترقبه عامل دیگری است که موجب ایجاد تقاضا برای پول می‌گردد، این نوع تقاضا برای پول را انگیزه احتیاطی پول می‌نامند، که تابع مستقیم درآمد ملی است.

● انگیزه سفته‌بازی - اشخاص و موسسات به منظور استفاده از نقدینگی راكد خود به خرید و فروش اوراق قرضه روی می‌آورند و بدین ترتیب به دنبال استفاده کاراتر از نقدینگی می‌باشند. انگیزه سفته‌بازی تابع معکوس نرخ بهره است. به عبارت دیگر با افزایش نرخ بهره، تقاضا برای پول کاهش، و با کاهش آن تقاضا برای پول افزایش می‌یابد؛ ملاحظه می‌شود که کینز نرخ بهره را عاملی برای استفاده از پول راكد می‌داند.

ربا از نظر ادیان الهی

ادیان مختلف ربا را حرام می‌دانند. دین یهود صریحاً ربا و رباخواری را تحریم کرده است، در کتاب تورات چنین می‌خوانیم:

«اگر برادر حقیر و تهیدست به نزد تو آمد و او را مانند غریب و مهمان پذیرایی و یاری نما تا با تو زندگی نماید. از او ربا و سود مگیر و از خدای خود بترس تا برادرت با تو زندگی نماید. نقد خود را به ربا به او مده و خوراک را به سود به او مده، اگر نقدی به فقیران از قوم من که همسایه تو باشند قرض دادی مثل رباخوار با او رفتار مکن و هیچ سودی بر او مگذار»^۶

بنابراین دین یهود ربا را حرام و قرض دادن را عملی نیکو و پسندیده می‌داند. قرآن کریم در سوره نساء آیات ۱۶۰ و ۱۶۱ تحریم ربا در دین یهود را تایید می‌کند:

«فَظَلَمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا وَ أَحَرَّ مِنْآ عَلَیْهِمْ لَطِیْبَاتٍ أَحَلَّتْ لَهُمْ وَ بَصَدَّهِمْ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِیْرًا وَ أَخَذَ هِمَّ الرِّبَا وَ قَدْ نُهُوا عَنْهُ...»

«به کیفر ستمی که یهودان روا داشتند و انصاف بسیاریشان از راه خدا، و نیز بدان سبب که ربا می‌گرفتند و حال آنکه از آن منع شده بودند آن چیزهای پاکیزه را که بر آنان حلال بود، حرام کردیم...»

براساس آیه ششم سوره صف در قرآن کریم، انجیل تایید کننده تورات است و این‌گونه استنباط می‌شود که برخی موضوعات کلی مثل تحریم ربا، قمار، زنا، سرقت و غیره را که تورات تحریم کرده انجیل نیز آنها را حرام دانسته است:

«وَ اذْ قَالُ عِیْسَى ابْنُ مَرْیَمَ یَا بَنِیْ اِسْرَائِیْلَ اِنِّیْ رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَیْكُمْ مَّصَدَّقًا كَمَا بَیْنَ یَدَیْ مِنْ النُّوْرَاةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُوْلٍ یَاتِیْ مِنْ بَعْدِیْ اَسْمُهُ اَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَیِّنَاتِ قَالُوْا هٰذَا سِحْرٌ مُّبِیْنٌ.»

«و عیسی بن مریم گفت: ای بنی اسرائیل! من پیامبر خدا بر شما هستم. توراتی را که پیش از من بوده است تصدیق می‌کنم و به پیامبری که بعد از من می‌آید و نامش احمد

است، بشارتتان می‌دهم و چون آن پیامبر با آیات روشن خود آمد: گفتند این جادویی است آشکار.^۷

اسلام نیز با آیات مختلف ربا و رباخواری را مذموم شمرده است. تحریم ربا در اسلام را می‌توان به صراحت از آیات قرآن و احادیث استخراج کرد. در بین ادیان الهی می‌توان گفت دین اسلام بیش از دیگر ادیان به تحریم ربا پرداخته است و در کتاب آسمانی آن آیات بسیار زیادی در خصوص تحریم ربا وجود دارد. در این قسمت به چند آیه اشاره می‌کنیم:

۱- سوره روم آیه ۳۹:

«وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبَا لِيُزِيدُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَزِيدُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا أَتَيْتُم مِّن زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْمَضُونَ.»

«و آن سودی که شما به رسم ربا دادید که بر اموال مردم رباخوار بیفزاید، نزد خدا هرگز نیفزاید و آن زکاتی که از روی شوق و اخلاص به خدا به فقیران دادید ثوابش چندین برابر شود و اینان دارایی خود را افزون کنند.»

از آیه شریفه فوق دو موضوع استنباط می‌شود یکی تحریم صریح ربا و دیگری تشویق به انفاق و دادن زکات.

۲- سوره آل عمران آیات ۱۳۰-۱۳۲:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ وَ اتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ.»

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید ربا نخورید که دائم سود بر سرمایه افزایید تا چند برابر شود و از خدا بترسید، باشد که رستگاری یابید. و بپرهیزید از آتش عذابی که برای کافر کافران افروخته‌اند و از حکم خدا و رسول او فرمان ببرید، باشد که مشمول لطف و رحمت خدا شوید.»

برخی معتقدند ربا در امور مصرفی حرام است و ربا به جهت انجام امور تجاری و تولیدی و انتاجی حرام نیست. اما کلمه

«الربوا» در آیه شریفه فوق چون دارای الف و لام جنس است دلالت بر عمومیت انواع ربا دارد بنابراین هرگونه ربایی حرام است. و همچنین با توجه به عبارت «أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً»، بهره مرکب نیز حرام است.

۳- سوره بقره آیه ۲۷۵:

«الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا أَلَّا يَقُومُوا إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَخْتَبِطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكِ بَأْتُهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَ مَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.»

«آن کسانی که ربا خوردند (از قبر در قیامت) برنخیزند جز بمانند آنکه به وسوسه شیطان مُخْتَبِطٌ و دیوانه شده و بدین سبب در این عمل زشت افتند که گویند: فرقی بین تجارت و ربا نیست و حال آنکه خدا تجارت را حلال و ربا را حرام کرده هرکس که اندرز کتاب خدا بدو رسید، از این عمل دست کشد خدا از گذشته او درگذرد و عاقبت کارش با خدا باشد و کسانی که دست نکشند اهل جهنمند و در آن جاوید خواهند بود.»

۴- سوره بقره آیه ۲۷۶:

«يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَ يُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَتِيمٍ.»

«خداوند سود و ربا را نابود کرد و صدقات را افزودنی بخشید و خدا دوست ندارد مردم بی‌ایمان گنه پیشه را.»

در آیه شریفه فوق دو کلمه «کفار» و «اتیم» به کار رفته است که به معنی شدیدترین کافر و بسیار گناهکار است بنابراین طبق آیه مزبور رباخواری از بدترین گناهان به‌شمار می‌رود.

۵- سوره بقره آیه ۲۷۸:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ.»

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از خدا بترسید و اگر ایمان آورده‌اید از ربا هر چه باقی مانده است رها کنید.»

آیات فوق به صراحت ربا را تحریم کرده

است. همچنین در قرآن کریم آیات دیگری نیز وجود دارد که به‌طور غیرمستقیم در خصوص حرمت ربا نازل شده است.

احادیث و روایات بسیاری نیز در تحریم ربا وجود دارد که در این قسمت به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱- پیامبر اکرم (ص) در احادیث مختلفی ربا را تحریم کرده‌اند و به مذمت آن پرداخته‌اند، از جمله: «کسی که ربا بخورد خداوند شکمش را پر از آتش می‌کند و اگر از مال ربوی بخورد یا خیرات نماید یا اعمالی انجام دهد مقبول واقع نمی‌شود و تا قیراطی از جنس کالایی ربا پیش اوست دائم در لعنت خدا و ملائکه است.»^۸

«بدترین کسبها ریاست»^۹

«هرگاه در جامعه‌ای دو چیز پیدا شود آن جامعه نابود خواهد شد زنا و ربا.»^۹

«کسی که ربا بخورد قتل او واجب است.»^{۱۰}

۲- امام رضا (ع) می‌فرماید:

«بدان که خداوند ربا را حرام کرده و از کبائر گناهان است و از آن گناهانی است که خداوند وعده عذاب در قرآن داده و از زبان تمام انبیاء و در تمام کتابهای آسمانی حرام شمرده شده است.»^{۱۱}

۳- امام باقر (ع) می‌فرماید:

«خبیثترین کسبها ریاست»^{۱۲}

۴- امام صادق (ع) می‌فرماید:

«هر وقت خداوند بخواند جامعه‌ای را تباه سازد ربا را در میان آنان رواج می‌دهد.»^{۱۳}

لازم به تذکر است که احادیث بسیار دیگری در خصوص حرمت ربا وجود دارد و در این قسمت تنها مشهورترین و صریحترین آنها را برشمردیم.

بانکداری بدون ربا

قبل از پرداختن به بانکداری بدون ربا لازم است توجهی کوتاه به تاریخچه بانکداری سنتی کلاسیک داشته باشیم.

تاریخ بانکداری از زمان پیدایش پول

آغاز شده است و قدمتی به اندازه قدمت پول دارد. کاوشهای باستانی حاکی از وجود تشکیلات بانکی در سوریه باستان، بابل، مصر و رم باستان دارد. اما عملکرد بانک در آن زمان با عملکرد بانکهای امروزی تفاوت بسیار داشت. به عنوان مثال در مصر باستان موسسات ظهنویسی وجود داشته است و معروفترین آنها انبار غله شاهی بود. در این موسسه یک سیستم معاملاتی بدون پول نقد رواج داشت. در واقع ابزار مورد استفاده این موسسات اوراق بهادار بود و ارزش آن اوراق، تابع مقدار غله نوشته شده روی ورقهها بود. این اوراق بهادار، رسید انبار غلات به شمار می رفتند.

اروپا، بخصوص ایتالیا، زادگاه بانکداری کلاسیک به شمار می رود و عملیات بانکی و بانکداری کلاسیک در این قاره بین قرون سیزدهم تا شانزدهم به وجود آمد. معاملات پولی در دوره رنسانس به شکل صرافی و حواله و برات معمول گردید. در قرون سیزدهم و چهاردهم میلادی، صرافان ایتالیایی در میدانهای قدیمی به تبدیل پول تجار خارجی می پرداختند و از این راه سود کسب می کردند. نوع دیگری از مبادلات صرافان به کارگیری حوالههایی بود که نامه قابل تبدیل نامیده می شد. ظهور این حوالهها به علت ناامنی راهها و مشکلات حمل و نقل طلا و نقره بود. در واقع نامه قابل تبدیل از قدیمیترین اشکال سفته و برات به شمار می رود. بتدریج صرافان تشکیلات منظمی برای خود به وجود آوردند و برانتهای تجارتی صادر کردند. این برانتهای تا قرن هفدهم رایج بود و برای مقاصد رباخواری به کار می رفت. بدین ترتیب رباخواری در بین صرافان بسیار رواج پیدا کرد؛ البته بانکهایی نیز با نام مونت پی تاتیس (Montes Pietatis) به وجود آمد که نقش موسسات کارگشایی را بازی می کردند. آنها در مقابل وثیقه گرفتن داراییهای منقول تجار، به آنها اعتباری با نرخ بهره ۴ تا ۱۲

درصد می دادند. از قرن نوزدهم میلادی به بعد نقش اصلی بانکها دادن اعتبار با بهره ثابت بود.

با استناد به مدارک موجود^{۱۴} صرافی و بانکداری از زمانهای قدیم در ایران رواج داشته است، در دوره هخامنشیان وام با بهره در ایران متداول بوده و تا پایان دوره ساسانیان ادامه یافته است. اما با سقوط ساسانیان و حاکمیت دین اسلام در سرزمین ایران گرفتن بهره کاری حرام قلمداد شد و وام قرض الحسنه متداول گردید. این دوران با تأسیس بانک شرق در سال ۱۲۶۶ هجری شمسی پایان پذیرفت. بانک شرق، که یک بانک انگلیسی بود، اولین بانک کلاسیکی است که در ایران تأسیس شد. این بانک در تهران و اکثر شهرهای بزرگ ایران دارای شعبه بود و برای سپردههای ثابت و حساب جاری بهره پرداخت می کرد. بانکهای دیگر که پس از بانک شرق تأسیس شد، از جمله بانک شاهنشاهی ایران در سال ۱۲۶۷ و بانک استقراضی ایران در سال ۱۲۶۸ و بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۵ و ...^{۱۵} همگی بر پایه دریافت و پرداخت بهره کار می کردند، تا اینکه در شهریورماه ۱۳۶۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب نهایی مجلس شورای اسلامی رسید. براساس مواد دوم تا ششم قانون عملیات بانکی بدون ربا، انجام معاملات ربوی توسط بانکها ممنوع و اعطای تسهیلات بانکی از طریق عقود اسلامی شامل قرض الحسنه، مضاربه، مزارعه، مساقات، مشارکت مدنی و حقوقی، سرمایه گذاری مستقیم، معاملات سلف، فروش اقساطی وسایل و ماشین آلات و تاسیسات، جماله، اجاره به شرط تملیک، خرید دین، فروش اقساطی مسکن، مواد اولیه و لوازم یدکی و ابزار کار صورت می گیرد. از بین عقود فوق تنها پنج عقد خرید سلف، فروش اقساطی، مضاربه، اجاره به شرط تملیک و مشارکت مدنی بسیار کاربرد داشته و بقیه عقود عملاً

تا به حال کاربرد چندانی نداشته اند. از این رو تنها به بررسی پنج عقد اسلامی فوق می پردازیم.

خرید سلف- براساس ماده ۱۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانکها می توانند آن قسم از تولیدات واحدهای تولیدی را که سهل البیع باشد، بنا به درخواست آنها، پیش خرید نمایند. این عمل به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت سرمایه در گردش واحدهای تولیدی انجام می گیرد. قیمت پیش خرید با توجه به پیشبینی قیمت فروش در زمان تحویل و سود بانک تعیین می گردد.

فروش اقساطی- براساس ماده ۱۱ قانون عملیات بانکی بدون ربا بانکها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور صنعت و معدن، کشاورزی و خدمات، اموال منقول را بنا به درخواست مشتری و تعهد او مبنی بر خرید و مصرف یا استفاده مستقیم مال یا اموال مورد درخواست خریداری نموده و با اخذ تامين به صورت اقساطی به مشتری بفروشند. قیمت فروش اقساطی با توجه به قیمت تمام شده و سود بانک تعیین می گردد.

اجاره به شرط تملیک- براساس ماده ۱۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا بانکها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور خدماتی، کشاورزی، صنعتی و معدنی، اموال منقول و غیرمنقول را بنا به درخواست مشتری و تعهد او مبنی بر انجام اجاره به شرط تملیک و استفاده خود، خریداری و به صورت اجاره به شرط تملیک واگذار نمایند.

مضاربه- براساس ماده ۹ قانون عملیات بانکی بدون ربا بانکها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور بازرگانی در چارچوب سیاستهای بازرگانی دولت منابع مالی لازم را براساس قرارداد مضاربه در اختیار مشتریان، با اولویت دادن بر تعاونیهای قانونی قرار دهند. تبصره این

ماده عبارت است از اینکه بانکها در امر واردات مجاز به مضاربه با بخش خصوصی نمی‌باشند.

مشارکت- براساس ماده ۷ قانون عملیات بانکی بدون ربا بانکها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش فعالیت بخشهای تولیدی و بازرگانی و خدماتی قسمتی از سرمایه و یا منابع مورد نیاز این بخشها را به صورت مشارکت تامین نمایند.

بانکداری اسلامی نه تنها در ایران بلکه در بسیاری از کشورهای اسلامی جهان رواج پیدا کرده است. اولین بانک اسلامی در سال ۱۹۶۳ در مصر به وسیله احمدالنجار تاسیس شد، اساس کار این بانک مشارکت در سود بود و بهره در سیستم بانک وجود نداشت. دولت مالزی نیز پس از آن به تاسیس صندوق حجاج همت گماشت و اکنون یکی از بزرگترین موسسات مالی اسلامی جهان به شمار می‌رود. سیستم موسسه مذکور براساس نظام بانکی دوگانه کلاسیک - اسلامی است. از دهه ۱۹۷۰ که رشد ناگهانی قیمت نفت ثروت هنگفتی برای کشورهای تولیدکننده نفت به وجود آورد، بانکهای اسلامی در کشورهای مختلفی چون امارات متحده عربی، بحرین، سودان، فیلیپین و پاکستان تاسیس شدند. در حال حاضر حدود ۱۰۰ موسسه مالی در ۴۵ کشور جهان براساس سیستمهای مالی اسلامی عمل می‌کنند.

در حال حاضر بانکهای اسلامی در سرمایه‌گذاری جهانی نقش گسترده‌ای دارند. به عنوان مثال بیش از یک سوم اعتبار ۲/۱ میلیارد دلاری جهت احداث فرودگاه جدید کوالالامپور از طریق تسهیلات اسلامی بانک اسلامی مالزی تامین شده است. همچنین ساخت راه آهن اکسپرس از این فرودگاه تا کوالالامپور کاملاً به وسیله تسهیلات بانکداری اسلامی در حال انجام است. شرکت سرمایه‌گذاری اسلامی

بحرین، جدیداً اعتباری به ارزش ۷۰ میلیون دلار در قالب عقود اسلامی برای توسعه تاسیسات رفاهی اماکن مقدسه مکه و مدینه در عربستان سعودی اختصاص داده است. نمونه‌های دیگر استفاده از تسهیلات اسلامی بانکهای اسلامی عبارت است از تامین مالی خرید توربینهای آبی در کشور پاکستان به ارزش ۹۲ میلیون دلار و ارائه ابزار مالی جدید تحت عنوان اوراق مشارکت با هدف کمک به تامین مالی شرکتهای مضاربه‌ای در پاکستان توسط IFC، بازوی مالی بخش خصوصی بانک جهانی.

نکته درخور توجهی که در زمینه بانکداری اسلامی وجود دارد، استقبال گسترده بانکداران غربی از رابطه با بانکهای اسلامی در سالهای اخیر است. از آنجا که سرمایه بانکهای اسلامی جهان مبلغ چشمگیری است^{۱۶}، عاقلانه است که بانکهای غیراسلامی سعی در ارتباط با این بانکها داشته باشند و این ارتباط را گسترش دهند. هم‌اکنون دهها بانک بزرگ بین‌المللی مثل بانک کلین ورت سیتی (Clean Worth City Bank) و آنز (ANZ)، دایره خدمات مالی ویژه اسلامی دارند. بانک یونیون سوئیس (Union Bank)، گروه بانکداری INC آلمان و بانک انگلیسی ناس و ست (Nat West) نیز از دیگر بانکهای غربی به شمار می‌روند که دارای شعب بانکداری اسلامی هستند. بانک هلندی آبن امرو (ABN-AMRO) در تلاش برای افتتاح شعبه‌ای در بحرین است.

در حال حاضر بانکهای اسلامی جهانی با مشکلات چندی روبه‌رو هستند از جمله:
۱- تفسیر متحدالشکلی از احکام شرعی در موسسات مالی مختلف صورت نمی‌گیرد، متخصصان احکام فقهی گهگاه در تفسیر برخی از احکام نظر یکسانی ندارند.
۲- بانکهای اسلامی جهان فاقد یک اتحادیه بین‌المللی هستند و به دلیل همین خلأ یک

بازار سرمایه بین بانکی برای بانکهای اسلامی وجود ندارد. یکی از کارکردهای بازار سرمایه بین بانکی رفع نیازهای مقطعی بانکها به نقدینگی است.

۳- فعالیت بانکهای اسلامی عموماً در تامین مالی کوتاهمدت خلاصه می‌شود و فاقد فعالیتهای تامین مالی بلندمدت هستند.

۴- هنوز یک چارچوب قانونی منسجمی، که بتواند از سیستم مالی اسلامی حمایت کند، به وجود نیامده است. قوانین بانکداری کشورهای اسلامی براساس قوانین بانکداری کشورهای غربی پایه‌ریزی شده است، از این رو مشکلات عملیاتی خاص بانکهای اسلامی قابل حل نیستند.

۵- روشهای تامین مالی متنوع در بانکها و بازار سرمایه کلاسیک وجود دارد؛ اما متأسفانه در بانکداری اسلامی تنوع و نوآوری بسیار کم است و سالهای زیادی است که بازارهای اسلامی از ابزارهای سنتی تامین مالی استفاده می‌کنند. از این رو به جاست، متخصصان مدیریت مالی کشورهای اسلامی با بررسی روشهای تامین مالی کلاسیک و انطباق آنها با احکام شرعی، تنوع و رونقی به بانکها و بازار سرمایه اسلامی بدهند.

۶- روشهای حسابداری کامل و صحیحی برای سیستمهای مالی اسلامی وجود ندارد، از این رو استانداردهای بین‌المللی حسابداری نیز در این زمینه وجود ندارد.

تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری

اسلام دینی است کامل و جامع که در همه زمینه‌ها دستورعملهای کاملی دارد، و برای تمامی مشکلات بشر از جمله مشکلات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و ... راه‌حلهای مفیدی ارائه می‌دهد و حتی پویایی آن به گونه‌ای است که با تکامل زندگی اجتماعی بشر می‌توان، به گونه‌ای از احکام آن سود جست که در هیچ زمینه‌ای خلأ وجود نداشته باشد.

در این مقاله تنها به بخشی از معضلات اقتصادی بشر اشاره کردیم و با مروری بر تاریخچه رباخواری و بانکداری در جهان نشان دادیم که رباخواری سابقه بسیار طولانی دارد و قبل از اسلام نیز بسیار شایع بوده است و سپس با اشاره به آیاتی چند از کلام الله و روایاتی از پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین و همچنین بررسی دیدگاههای صاحب نظران نشان دادیم که رباخواری نزد ادیان الهی و بسیاری از صاحب نظران اجتماعی و اقتصادی مذموم است. اما بررسی بهره و ربا نیاز به تامل بیشتری دارد و باید به آثار ناشی از حذف بهره از سیستمهای اقتصادی نیز اشاره‌ای کرد همچنین باید عملکرد بانکهای اسلامی را نیز مورد توجه قرار داد، از این رو در این بخش از مقاله به بررسی و انتقاد هر یک از مطالب پیشگفته می‌پردازیم:

۱- با توجه به آیات صریحی که در قرآن کریم وجود دارد و همچنین روایات متقنی که از پیغمبر اسلام و ائمه معصومین در دست است، ربا حرام و رباخواری کاری بس منفور به شمار می‌رود. اما نکته ظریف و در خور توجه در این میان عبارت است از تفاوت ماهوی پول در زمان حاضر و زمان نزول آیات و بیان روایات؛ تاریخ پول نشان می‌دهد که از چندین هزار سال پیش و از زمان منسوخ شدن معاملات تهاتری و جایگزین شدن پول فلزی به عنوان واسطه معاملات، طلا و نقره به واسطه خصوصیات منحصر به فردی که داشتند، به عنوان پول مورد استفاده قرار گرفتند، با کشف قاره آمریکا و بردن ذخایر طلای آن قاره به کشورهای اروپایی، طلا ارزش معاملاتی خود را تا حدودی زیادی از دست داد و از آن پس با بروز تورم ناشی از ازدیاد نقدینگی در کشورهای جهان، پول کاغذی با پشتوانه طلا جایگزین طلا و نقره شد و در دهه‌های اخیر پولهای منتشره کشورهای جهان، دیگر براساس طلا و نقره منتشر نمی‌شود.

می‌دانیم طلا و نقره دارای ارزش ذاتی هستند و پولهای با جنس طلا و نقره به جز نقش واسطه‌ای و مبادله‌ای، خود ماهیتاً دارای ارزش هستند. بنابراین با کاهش ارزش معاملاتی این سکه‌ها می‌توان آنها را ذوب کرد و به شکل شمش طلا و نقره به فروش رساند. همچنین با افزایش ارزش معاملاتی این سکه‌ها می‌توان طلا و نقره را به سکه تبدیل کرد و بدین ترتیب همیشه ارزش برابر پول حفظ می‌گردد. اما با توجه به تغییر ماهیت پول در دنیای کنونی دیگر نمی‌توان ارزش برابر پول را حفظ کرد. به عبارت دیگر در دنیای کنونی قدرت خرید پول تغییر می‌کند؛ حال آنکه قبل از قرن پانزدهم میلادی قدرت خرید پول به لحاظ ارزش ماهوی آن تغییر نمی‌کرد.

با توجه به توضیحات فوق روشن است که وام دادن سکه، طلا، یا نقره و بازپس گیری مبلغ بیشتری طلا و نقره عین ریاست و وام‌دهنده بدون تحمل هیچ‌گونه خطر، زیان و یا زحمتی صاحب اموال با آورده‌ای می‌گردد. اما با توجه به تغییر قدرت خرید پول در دنیای کنونی، اطلاق ربا به مبلغ زیاده از وام قابل بررسی و تامل است و باید قدرت خرید پول در زمان اعطای وام و زمان بازپس‌گیری آن با هم مقایسه شوند.

مشکل اصلی در رباخواری ظلمی است که به وام‌گیرنده می‌شود. حال فرض کنید شخص A در ابتدای سال، ۱۰۰۰ ریال به شخص B وام دهد و در پایان سال همان ۱۰۰۰ ریال را پس بگیرد و به‌طور مثال قیمت کالای X در ابتدای سال ۲۰ ریال باشد و در پایان سال قیمت کالای مذکور افزایش یافته و به ۲۵ ریال رسیده باشد. شخص A در ابتدای سال با ۱۰۰۰ ریال خود می‌تواند ۵۰ واحد از کالای X بخرد اما در پایان سال تنها می‌تواند ۴۰ واحد از کالای X خریداری کند. با توجه به وجود تورم در اکثر کشورهای جهان و همچنین تجویز چند درصد تورم به دلیل رونق

اقتصادی کشورها می‌توان گفت همیشه افزایش قیمت‌ها وجود دارد و در نتیجه کاهش قدرت خرید پول واقعه‌ای طبیعی و حتمی است؛ بنابراین مثال ما دور از واقع نیست. حال سوال اینجاست که با وجود چنین وضعی آیا به لحاظ پرهیز از ظلم به وام‌گیرنده، ظلم به وام‌دهنده منتقل نمی‌شود؟ و آیا دیگر کسی پیدا می‌شود که در شرایط تورمی حاضر به دادن وام قرض‌الحسنه باشد؟

۲- موضوع مهم دیگری که در وام وجود دارد مخاطره است. در تعیین نرخ بهره، سه عامل تورم، هزینه پول و صرف ریسک، دخالت دارند. اگر شخصی در پروژه‌ای سرمایه‌گذاری کند و نوسان بازدهی آن بیشتر از پروژه‌های دیگر باشد، منطقی است که به دلیل ریسک ناشی از نوسان بازده انتظار بهره بالاتری دارد، به عبارت دیگر سرمایه‌گذاران همیشه در بازدهی مورد انتظار خود، بهای ریسک را در نظر می‌گیرند. فرض کنید شرکت‌های سهامی A و B اوراق قرضه‌ای با نرخ بهره برابر منتشر کنند طبیعتاً شما اوراق قرضه شرکتی را خریداری می‌کنید که ریسک کمتری دارد. ریسک موجود می‌تواند ناشی از نوع تولیدات شرکت یا احتمال ورشکستگی تجاری یا مالی و غیره باشد. وام‌دهنده همیشه بهای ریسک را در بازدهی مورد انتظار خود منظور می‌کند. منتسکیو در روح القوانین می‌نویسد ربا در معاملات دریایی زیادتر است و یکی از دلایل آن را خطرناک بودن دریامایی ذکر می‌کند، اما سوال اینجاست که آیا این ریاست یا دریافت بهای ریسک؟

در این بخش به بررسی مهمترین مشکلات فرا راه بانکداری اسلامی در ایران می‌پردازیم:

۱- با اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا رابطه بین بانک و مشتری از رابطه بدهکار - بستانکار، به رابطه شراکت تغییر کرد. به

عبارت دیگر بانکها به جای دادن وام، به موسسات سرمایه‌گذاری تبدیل شدند و این موضوع مشکلات چندی به شرح زیر به وجود می‌آورد:

الف - درجه ریسک‌پذیری افراد با هم متفاوت است. به‌طور مثال احتمال پذیرش ریسک از طرف یک فرد مسن بسیار کمتر از احتمال پذیرش ریسک از طرف یک نوجوان است. بسیاری از مردم ترجیح می‌دهند بدون وارد شدن به مخاطرات سرمایه‌گذاری، یک بازدهی ثابت داشته باشند. در واقع این‌گونه افراد از ریسک‌پذیری کمتری برخوردارند. بنابراین با حذف پرداخت بهره، بسیاری از مشتریان بانکی از لیست مشتریان بانک خارج می‌شوند.

ب - به واسطه از بین بردن ربا از سیستم بانکی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، نرخهای بهره کاهش یافت و برای سپرده‌های کوتاهمدت ۷ درصد و برای سپرده‌های بلندمدت ۸/۵ درصد در سال تعیین شد. به جای به‌کارگیری واژه بهره از نامهای کارمزد و سود تضمین شده و پس از تصویب قانون عملیات بانکی بودن ربا در شهریورماه سال ۱۳۶۲ سپرده قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز بدون داشتن هیچ‌گونه بهره‌ای در نظام بانکی جای گرفت. این یک طرف قضیه است، طرف دیگر قضیه، مشکلات تامین مالی دولت به دلیل جنگ تحمیلی بود و دولت با محدودیتهایی که در زمینه‌های مختلف تامین مالی داشت ساده‌ترین راه را برگزید، و دست به استقراض از بانک مرکزی زد. پول منتشر شده تزریق شده به اقتصاد، به دلیل نبود بازار متشکل سرمایه و عدم پوشش بازدهی مناسب به‌وسیله سپرده‌های بانکی، از مجرای صحیح خود خارج و بطرف دلالی و واسطه‌گری سوق پیدا کرد و تورم را دوچندان ساخت.

ج - به دلیل مشکلات به‌وجود آمده، که

در بند "الف" و "ب" تشریح شد، بانکها مجبور شدند به سپرده‌ها سود علی‌الحساب بپردازند اما در عمل دیده شد که اولاً با وجود نرخ تورم بسیار بالای سالهای گذشته، نرخهای مزبور حتی جبران نرخ تورم را نمی‌کند از این رو در واقع یک بازدهی منفی نصیب مشتریان بانک گردید و ثانیاً نرخهای علی‌الحساب عملاً قطعی بود، از این رو چگونه می‌توان ربا را نرخ از پیش تعیین شده بهره وام تعریف کرد و آن را حرام اعلام نمود و عملاً به این کار مبادرت کرد؟ این تناقضی است که باید با تعریف عملیاتی از ربا، با توجه به تغییر ماهوی پول حل شود.

۲- بانکها به واسطه کاهش احتمال ورشکستگی، تاکید بیشتری روی افزایش داراییهای کوتاهمدت پیدا کردند و در نتیجه تامین مالی سرمایه‌های تجاری و کوتاهمدت افزایش یافت و پروژه‌های بلندمدت از تامین مالی توسط بانکها محروم ماند و عملاً عقود نظیر مزارعه، مساقات، مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم منعقد نگردید.

پی‌نوشت

- ۱- برخی از صاحب‌نظران معتقدند بین بهره و ربا تفاوت فاحشی وجود دارد اما در این بخش از مقاله ما از این تفاوت چشمپوشی می‌کنیم و بحث پیرامون تفاوت آنها را به بخشهای نهایی مقاله واگذار می‌نماییم.
- ۲- دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی، جلد دوم، (تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵)، ص ۱۶۳۴.
- ۳- محمدحسین ابراهیمی، ربا و قرض در اسلام، (تهران: موسسه چاپ فروردین، ۱۳۷۲)، ص ۸۹.
- ۴- ویل دورانت، تاریخ تمدن، جلد اول، ص ۱۸۸.
- ۵- همان منبع، جلد دوم، ص ۴۱.
- ۶- تورات (چاپ لندن) سفر لاوی و سفر خروج، باب ۲۲ و ۳۷، ص ۱۹۹ و ۱۹۵.
- ۷- وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ص ۴۲۷.
- ۸- همان منبع، ص ۴۲۶.
- ۹- مستدرک الوسائل، جلد ۱۳، ص ۳۳۲.
- ۱۰- همان منبع، ص ۳۳۴.
- ۱۱- همان منبع، ص ۳۳۱.
- ۱۲- وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ص ۴۲۳.
- ۱۳- همان منبع، ص ۴۲۷.

- ۱۴- دکتر احمد رفیعی، بانک و بانکداری، (تهران: چاپخانه بهمن، ۱۳۵۱)، ص ۹۹.
- ۱۵- لایحه تاسیس بانک ملی ایران در اردیبهشت ماه ۱۳۰۵ به تصویب نهایی رسید و در آبان ۱۳۰۶ اجازه استخدام منحصصان صادر گردید.
- ۱۶- برآوردهای مختلفی در مورد سرمایه بانکهای اسلامی وجود دارد، ۱۵۰ میلیارد، ۶۰ میلیارد و ۸۰ میلیارد دلار ارقام مختلفی است که در منابع گوناگون ذکر شده است.

منابع

- ۱- ابراهیمی، محمدحسین، ربا و قرض در اسلام، تهران: چاپ فروردین، ۱۳۷۲.
- ۲- امیری، محمدرضا، "بررسی محدودیتهای منابع تامین مالی با نگرشی بر ابداعات مالی در چارچوب نظام بانکداری بدون ربا"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی، دانشکده علوم اداری، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۷۴.
- ۳- بانک ملی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا، تهران: اداره سازمانها و روشها، روابط عمومی، ۱۳۶۲.
- ۴- پدیداری، ج. "چشم‌انداز بانکداری اسلامی در جهان"، ترجمه، فصلنامه بانک صادرات ایران، شماره ۲، ۱۳۷۶.
- ۵- توتونچیان، ابرج و دکتر حسین نمازی، "حذف بهره، توسعه اقتصادی و عدالت اجتماعی"، اقتصاد و مدیریت، شماره ۳۲، بهار ۱۳۷۶.
- ۶- رفیعی، احمد، بانک و بانکداری، تهران: چاپخانه بهمن، ۱۳۵۱.
- ۷- زندی حقیقی، منوچهر، پول و بانک در اقتصاد جدید، چاپ سوم، تهران: انتشارات پیام ۱۳۴۹.
- ۸- سلامی، غلامرضا، "فانون عملیات بانکداری بدون ربا، بررسی تجربی راهیابیها"، حسابدار، شماره ۸۱، ۸۲، دی‌ماه ۱۳۷۰.
- ۹- غنی‌نژاد، موسی، "تفاوت ربا و بهره، بانکی"، مجموعه مقالات ششمین کنفرانس سیاستهای پولی و ارزش، تهران: موسسه تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۷۵.
- ۱۰- قرآن کریم.
- ۱۱- کرمی قهی، ولی‌الله، "تحولات سیستم بانکی و عملکرد سیاستهای پولی در اقتصاد ایران طی دوره اخیر"، تازه‌های اقتصاد، شماره ۲۸، آذرماه ۱۳۷۱.
- ۱۲- مطهری، استاد مرتضی، ربا، بانک - بیمه، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۴.
- ۱۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد دوم، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- ۱۴- مهران، حسنعلی و نباردلورنس، "نرخهای بهره نگرشی به آزادسازی"، ترجمه مهران جوادپور، حسابدار، شماره ۱۲۳، دی‌ماه ۱۳۷۶.
- ۱۵- ون هورن، جیمزسی، مدیریت مالی، ترجمه محسن دستگیر، تهران: نشر علوم دانشگاهی، ۱۳۷۱.
- 16- Iqbal, zamir, "Islamic Financial Systems", Finance and Development, Vol. 34, Number 2, (June 1997).